

УДК 599.323.4 (477)

Найдавніші колекційні зразки *Ellobius talpinus* (Rodentia) у природничих музеях України: розвідки з історії колекцій

І. Загороднюк, М. Коробченко, М. Підгайний

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
Херсонський обласний краєзнавчий музей (Херсон)

The Oldest Collected Samples of *Ellobius talpinus* (Rodentia) in Natural History Museums of Ukraine: An Investigation into the History of Collections. — Zagorodniuk, I., Korobchenko, M., Pidhainy, M. — Search and analysis of samples of the mole vole in the collections of natural museums of Ukraine as well as information about the such samples in the catalogs of museums and scientific publications were carried out. The presence of *Ellobius* samples collected until 1920, in the collections of the National Museum of Natural Sciences of Ukraine, both the Kherson and the Crimean Regional Museums of local lore is shown. These are two examples from Askania-Nova (1898 and 1903) in the Kherson reg., from the station Tick (1904) and the village Hrushivka (1912) in the Apostolove Dstr. in Dnipropetrovsk Reg., from Simferopol in the Crimea (assumed 1910). Among important samples, there are also 3 examples of the mole-voles from Kyrgyzstan collected in Naryn (1913). Research of the origin and history of these samples suggest the sustainability of old collections during long time, and support the hypothesis concerning the formation of oldest NMNH collection before the creation of the Zoological Museum of Ukrainian Academy of Sciences in 1919. Among key collections there are the Museum of the Kessler Ornithological Society and the Museum of the Ukrainian Scientific Society that ceased to exist in 1918–1921.

Key words: *Ellobius talpinus*, rare mammals, old collected samples, research history, Ukraine.

Вступ

Колекції природничих музеїв зберігають унікальні матеріали, які свідчать про факти існування, а часто і колишнє поширення рідкісних видів та видів, які могли зникнути в місцях їх колишнього поширення. Цінність таких колекцій є надзвичайною, оскільки дозволяє пересвідчитися дослідникам у таких фактах, у правильності ідентифікації зразків та важливих деталях, які містяться на етикетках та в інших первинних записах, і отримати цінні біогеографічні дані [11].

Окрім того, такі колекції є важливим джерелом інформації про історію самих музеїв, оскільки факти їх існування переконливо свідчить про те, що вони не тільки збереглися дотепер, але й підтверджують неперервність існування колекцій попри історичні катаклізми, зміни статусів та назв зібрань тощо. Наприклад, в історії Національного науково-природничого музею, якому влітку 2016 р. виповнюється 50 років, є період існування зоологічних колекцій під дахом інших установ, якими у попередні періоди історії були (у зворотній хронології): Інститут зоології АН УРСР (1940–1966), Інститут зоології та біології ВУАН (1930–1939), Зоологічний музей УАН (1919–1930) [13, 15], а перед тим, імовірно, і Музей Українського наукового товариства [10].

У цьому повідомленні розглянуто давні зразки сліпачка, який є одним з об'єктів досліджень авторів і який здавна був об'єктом уваги колекторів. Ці зразки важливі з огляду на історію поширення та історію досліджень цього унікального виду, проте вони не менш важливі як модельні об'єкти у вивченні історії формування зоологічних колекцій у краєзнавчих, університетських та академічних музеях України.

Corresponding author address: National Museum of Natural History, NAS of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky St. 15, Kyiv, 01030 Ukraine; e-mail: izag@museumkiev.org

Сліпачок степовий, *Ellobius talpinus* Pallas, 1770 — високораритетний вид, відомий в Україні лише з кількох місцезнаходжень [21]. Одним з авторів підготовлено огляд колекційних зразків гризунів-землеріїв у фондах природничих музеїв України [19, 20], який дозволив виявити низку давніх зразків сліпачка, що становлять цінність не лише зоологічну, але й музеологічну та історичну.

Мета цього повідомлення — опис давніх колекційних зразків сліпачка з аналізом їх етикеткової інформації та перевірка гіпотез про походження давніх частин природничих колекцій України, зокрема у стосунку до зоологічних колекцій ННПМ.

Матеріал

Авторами переглянуто колекції та проаналізовано каталоги кількох найбільших і найдавніших зоологічних зібрань України з метою виявлення найдавніших колекційних зразків сліпачка. Критерієм давності був 90-річний вік зразків, що визначалося датою «1919», тобто роком створення Зоологічного музею УАН як центрального зоологічного зібрання в Україні. Відповідно, для аналізу добиралися ті колекції, які існували до 1920 р.

У число проаналізованих колекцій увійшли: 1) Національний науково-природничий музей НАН України (ННПМ, колекції сучасних гризунів є у відділах зоології та палеонтології), 2) Зоологічний музей Київського національного університету ім. Т. Шевченка, 3) Зоологічний музей Львівського національного університету ім. І. Франка (каталог опубліковано: [12]), 4) Державний природознавчий музей НАН України, 5) Херсонський обласний краєзнавчий музей (ХОКМ), 6) Кримський республіканський краєзнавчий музей. Проведено також аналіз інших зібрань (зоологічні музеї Луганського та Ужгородського університетів), де такі зразки могли зберігатися.

Авторами проаналізовано також зміст «червоних журналів» (4 альбоми, далі як «ЧЖ»), що зберігаються в архівах ННПМ (відділ палеонтології) і мають напис «Інвентарний каталог остеологічних колекційних фондів»¹. Ці журнали започатковано 1935 р., і вони є, по суті, першим обліком колекцій цього музею. Аналіз почерків дозволяє стверджувати, що ці журнали вів, зокрема, й П. Крижов, який 1936 р. опублікував у «Збірнику праць зоологічного музею» огляд поширення гризунів України [24], очевидно оснований саме на результатах такої інвентаризації².

Огляд давніх знахідок

Давні зразки (зібрані до 1920 р.) виявлено у чотирьох колекціях трьох музеїв України: в експозиції Херсонського обласного та Кримського республіканського краєзнавчих музеїв та у фондових колекціях двох відділів ННПМ — зоології та палеонтології. Такі дані узагальнено у табл. 1. Всі найдавніші зразки сліпачка зібрані у 1903–1913 роках. Частина зборів стосується зборів у Нижньому Подніпров'ї та у Криму (Україна), частина — у Семиріччі (Киргизстан).

¹ Нещодавно огляд зразків кажанів, що зберігаються у фондах відділу палеонтології ННПМ, з аналізом етикеток, каталогу і п'яти «червоних журналів» опублікувала О. Годлевська [5]. Варто уточнити, що існує два комплекти журналів: давніші блідо-червоні (ix 4) та пізніші яскраво-червоні (ix 5).

² Як видно з передмови цитованого огляду, Крижов був співробітником відділу фауни і систематики Інституту зоології та біології УАН і працював над плановою темою «Зоогеографічне поширення шкідливої групи дрібних гризунів в УСРР» (відомі крайні дати дослідження — 1930–1936 рр.), і однією із задач цієї теми було «опрацювати колекційний матеріал відділу фаунистики і систематики та деяких інших музеїв УСРР, а саме: Київського державного університету, Маріупольського музею краєзнавства, заповідника Асканії-Нова. Всього опрацьовано і визначено по Зоомузею УАН 1400 шкірок і спиртових екземплярів гризунів і 2600 черепів» [24: 34]. Власне, це свідчить, що П. Крижов і став першим, хто облікував колекції ЗМ УАН. Те, що ім'я такої непересічної людини навіть не згадано у довіднику «Розвиток зоології в Україні» (1972) [26], дозволяє припустити, що П. Крижов був репресований комуністичною владою близько 1937 р. З окремих джерел відомо лише кілька деталей: повне ім'я — Петро Андрійович Крижов, рік народження — 1902, робота в АН — протягом 1934–1936 рр. на посаді молодшого наукового співробітника Інституту зообіології [16: 520]. У наступному випуску «Історії НАНУ» за 1938–1941 рр. імені П. Крижова вже немає.

Таблиця 1. Колекційні зразки сліпачка з Подніпров'я (хронологічний порядок)
 Table 1. Collected samples of the mole vole the Dnipro region (chronological order)

Місцезнаходження*	Дата	Колектор	Колекція	Номер зразка	Матеріал	Старі номери	Примітки
Херсонська обл., Асканія-Нова	1903, 04.28	[Браунер?]	ННПМ	3106	спирт.	?	
Дніпропетровська обл., Апостолівський р-н, зал. ст. Тік	1904, 05.02	В. Вержицький	ХОКМ	з-мл- 143	опудало	№ 46, ин. № 480, № з-838	фото опудала, рис. 1
Кримська АР, окол. Сімферополя, район Абдала	1910, серпень	[Браунер?]	Кримський краєзн. музей	—	опудало	—	сучасна етикетка 1951 р.
Кримська АР, Сімферополь	без дати [до 1912?]	з кол. Браунера	ННПМ-п	3138	скелет (без черепа)	№ 795 («5» — не точно), в «ЧЖ» — № 3138	запис в ЧЖ, рис. 1 в
Дніпропетровська обл., Апостолівський р-н, с. Грушівка	1912, 08.18	Браунер (реконстр.)	ННПМ-п	3139	череп, скелет	№ 723 (на ориг. етик.), в «ЧЖ» — № 3139	етикетка, рис. 2 а
Киргизстан, м. Нарин, «Семиріччя, Туркестан», 7000»	1913, 05.23	Rückbeill [В. Доценко?]*	ННПМ	4047	ч + шк	№ 1 В.Д., № 102, № 142, № 736 (ЧЖ), № 1845	в «ЧЖ» є прим. «ЗМ» (= Зоол. музей), рис. 3 в
Киргизстан, м. Нарин, «пров. Семиріччя», 7000»	1913, 05.23	Rückbeill [В. Доценко?]*	ННПМ	4045	ч + шк	№ 103, № 2 В.Д., № 737 (ЧЖ), № 1844	det. Charlemagne, в «ЧЖ» є прим. «ЗМ», рис. 3 в
Киргизстан, м. Нарин «пров. Семиріччя»	1913, 05.31	Rückbeill [В. Доценко?]*	ННПМ	4046	ч + шк	№ 104, № 738 (ЧЖ)	det. Charlemagne, в «ЧЖ» є прим. «ЗМ», рис. 3 в

* Щодо колектора див. коментарі у тексті. Ймовірно, ним був Василь Доценко, на первинній етикетці ім'я «Rückbeill» не згадане, проте є позначка «В.Д.» («Василь Доценко»? — див. далі).

Зразки з Асканійського степу. Відомо про два зразки (існування одного з них не підтверджено). Обидва вони є найдавнішими серед всіх виявлених колекційних зразків *Ellobius*, зібраними в Асканії-Нова 1898 та 1903 рр.

Найдавнішим колекційним зразком *Ellobius talpinus*, який зберігся дотепер, є спиртовий екз. № 3106, зібраний в Асканії-Нова 1903 р. (28 квітня; колектор невідомий, найімовірніше — О. Браунер). Ще один зразок, здобутий в Асканії-Нова у квітні 1898 р., описано С. Огньовим в огляді ссавців «Таврійської губернії» [29]³, згодом його описано як такий, що зберігається в «колекції Сімферопольського музею», в огляді О. Мигуліним [27: 312]. Сучасна назва цього музею — Кримський республіканський краєзнавчий музей; тепер цей зразок в цьому музеї відсутній (І. Євстаф'єв, особ. повід.).

Зразки з Правобережжя Дніпра. Виявлено два зразки, зібрані у розташованих неподалік одне від одного місцезнаходження Правобережжя Дніпра у 1904 та 1912 рр.

Одна із найдавніших вказівок на колекційний зразок сліпачка в Україні наведена Й. Пачоським в «Пояснювальному каталозі Херсонського природничого музею» [31]. Цей дослідник описав знахідку сліпачка на Криворіжжі, зі «ст. Токи». Залізнична станція «Тік» знаходиться в Апостолівському районі Дніпропетровщини, і це місцезнаходження є першою і

³ С. Огньов зазначає також, що «В колекції Сімферопольського музею та Зоологічного музею Московського університету знайшлося багато екземплярів, добутих в найближчих околицях м. Сімферополя і Судака. ... З материкової частини Таврійської губернії мною були переглянуті екземпляри з Асканії-Нова» [29: 94]. В таблиці ним наведено дані про 7 сліпачків з окол. Сімферополя (1911 р.), 1 — з окол. Судака (1908 р.) та 1 — з Асканії-Нова (04.1898 р.), наявних у його колекції.

певний час одною з небагатьох знахідок виду на захід від Дніпра. Цей зразок зібрано 1904 р., і він зберігається в Херсонському обласному краєзнавчому музеї (табл. 1) із записом: «з-мл-143; ж.д. ст. Ток Апостоловского р-на Днепропетровской обл. (02/V 1904 г.); чучело 1 М. ad.; [leg.] В. Вержбицкий» [33]; згадано також в оглядах І. Підоплічка [32] та О. Мигуліна [27]. Зразок представлено на рис. 1. Сучасна етикеткова інформація відтворена за старою етикеткою 1906 р.

У праці П. Крижова наведено ще одну важливу знахідку сліпачка на правобережжі Дніпра — в «с. Грушівка Високопільського р-ну Херсонщини» [24]. Колекційний зразок з Грушівки виявлено нами в колекції Відділу палеонтології ННПМ [20]. Зразок зібрано 1912 р. (18 серпня), номер на етикетці — № 3139 (рис. 2 а); він зберігався в одній із коробок зі сліпачками (*Spalax*), переданій авторам⁴. Опис П. Крижова [24] залишався неоднозначним, поки не був виявлений цей зразок і поки не вдалося з'ясувати, що «Грушівка» в радянські часи була названа «Ленінське». Цей зразок зібраний, найімовірніше, О. Браунером, що посвідчує порівняння почерку на етикетці (рис. 2) з іншими етикетками, написаними О. Браунером [22]⁵. У «ЧЖ» ННПМ є запис № 3139 «скелет, Грушевка, Херс. губ., Херс. у., 18.08.1912 р., из колл. А. Браунера». Очевидно, що мова має йти про один і той самий зразок, який записаний в журналі, виявлений нами і згаданий в огляді П. Крижова [24].

Зразки з Криму. В «ЧЖ» ННПМ є запис про зразок (скелет) сліпачка з Сімферополя (рис. 2 в). Зразок описано в журналі обліку колекцій під № 3138 (сусідній запис із № 3139 з Грушівки, див. далі): «скелет, Сімферополь, [без дати,] з кол. О. Браунера». Оскільки цей запис зроблено одночасно і однотипно із записом про скелет сліпачка з Грушівки (знахідка 1912 р.) і оскільки обидва зразки походять з одного джерела (кол. О. Браунера), можна припустити, що зразок із Сімферополя здобуто і каталогізовано не пізніше 1912 р. Цей зразок виявлено авторами в колекції відділу палеонтології ННПМ: це пробірка з кістковим матеріалом (без черепа) та оригінальною етикеткою, подібною (аналогічною?) до етикетки зразка з Грушівки; номер на етикетці (олівцем) — № 795 («5» — не точно).

Ще один унікальний зразок *Ellobius talpinus* виявлено у Кримському республіканському краєзнавчому музеї (особ. повід. Ігоря Євстафьева): екземпляр сліпачка є на експозиції (єдиний зразок цього виду в музеї), дата його збору — серпень 1910 р., місце знахідки — окол. Сімферополя, в районі Абдала («Абдал» — міський цвинтар). Оригінальний номер та ім'я колектора не збереглися, сучасна етикетка написана 1951 р. Не виключено, що скелет (без черепа), описаний вище як кримський зразок *Ellobius* в кол. ННПМ, та опудало на експозиції кримського КМ — один і той самий екз.

Зразки із Семиріччя. В зоологічному відділі ННПМ виявлено три зразки сліпачків (шкірки), зібрані навесні 1913 р. в Туркестані. За географічним критерієм зразки сліпачків із Семиріччя мають бути віднесені до *Ellobius tancrei* [37].

На їхніх первинних (?) етикетках зазначено кирилицею ініціали колектора або препаратора «В. Д.» і № 102–104; на первинній етикетці вказано (приклад однієї): 1) «Нарынъ, 7000 фут., 23 мая 1913 г., № 1, В.Д., № 142 (№ іншою рукою)», на вторинній — «Prope Naryn, Prov. Semiretschie, 7000», Leg. Rückbeill, *Ellobius talpinus* (Pall), 23/V 1913, N 103» (рис. 3). Мова етикеток латинська, на двох з них стоїть підпис М. Шарлеманя як того, хто визначив матеріал. На жаль, нічого не відомо про дату написання вторинної етикетки. Очевидно лише, що це могло бути між 1913 р. (рік збору зразка) та 1935 р. (рік запису в «ЧЖ»). Ймовірно, зразок надійшов у колекцію з приватного зібрання.

⁴ Історія цієї частини колекції ННПМ описана в попередній праці [20].

⁵ Це саме підтвердили нам й колеги, які працювали з іншими матеріалами О. Браунера в інших музеях (В. Лобков, особ. повід., І. Доценко, особ. повід., Ю. Іллюхін, особ. повід.).

Рис. 1. Опудало *Ellobius talpinus* у Херсонському обласному краєзнавчому музеї, що походить зі ст. Тік (Дніпропетровська обл.). Зразок здобуто 1904 р., і він експонується з часу відкриття експозиції у 1906 р.

Fig. 1. Scarecrow of *Ellobius talpinus* in the Kherson Regional Museum of Local Lore, which trapped near the station Tick (Dnipropetrovsk Reg.). This specimen was caught in 1904, and it is exhibiting since the opening of the exhibition in 1906.

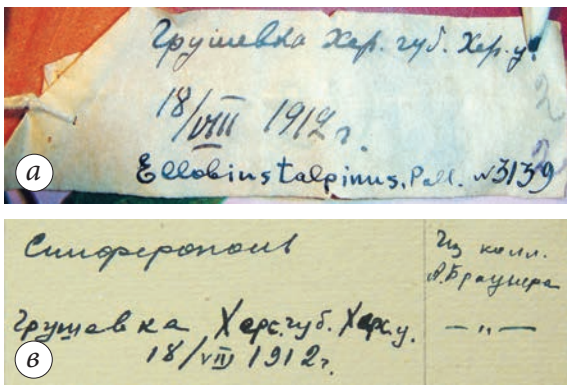

Рис. 2. Оригінальна етикетка (а) зразка № 3139 в кол. ННПМ (відділ палеонтології), що зібраний у с. Грушівка 1912 р.; б — етикетка зразка ящірки, написана О. Браунером (фото з: [7]); в — фрагмент запису про зразки (скелети) сліпачків із Симферополя та Грушівки в «Червоному журналі» № 4.

Fig. 2. Original label to skull of sample № 3139 (a) in the collection of NMNH (Paleontological Dept.), collected in vil. Hrushivka in 1912; б — label of specimen of some lizard, written by O. Brauner (photo after: [7]); в — fragment of writing samples (skeletons) of the *Ellobius* from both Simferopol and Hrushivka in the «Red Journal» N 4.

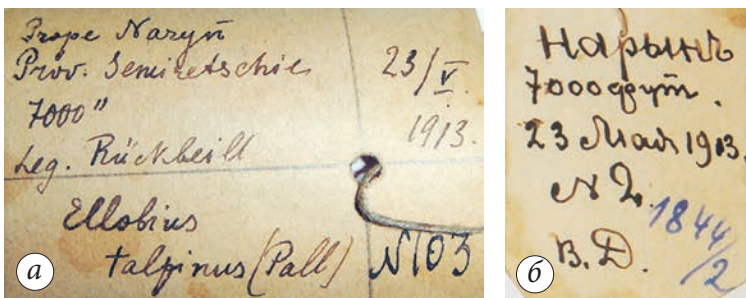

Рис. 3. Етикетки зразка *Ellobius tancrei* № 4045 (103) із Семиріччя, зібраного у 1913 р., що зберігається у відділі зоології ННПМ: а — базова, написана М. Шарлеманем, б — первинна (?); в — фрагмент записів про зразки сліпачків у «Червоному журналі».

Fig. 3. Labels of the sample of *Ellobius tancrei* N 4045 (103) from Zhetysu, which was collected in 1913 and deposited in the Department of Zoology of NNPM: a — main label written by M. Charlemagne, б — initial (?) label; в — fragment of records about *Ellobius* samples in the «Red Journal».

734	-	<i>Ellobius talpinus</i> Pall.	"	ст. Гортоманів Нікополь-3 км. старого р. Дніпропетровська. 1. VII. 1930.	3 м.
735	-	"	"	і. Г. Річківська і. Г. Річківська і. Г. Річківська	"
736	102	"	"	Нарын, Туркестан (Семиріччя) 23.V.1913. Rückbeil.	3 м.
737	103	"	"	і. Г. Річківська 23.V.1913. Rückbeil.	3 м.
738	104	"	"	і. Г. Річківська 31.V.1913. Rückbeil.	3 м.

З'ясовано, що Рюкбайль (Rückbeill) — ім'я відомого колектора; були батько і син (сини?) Рюкбайлі, колектори, які збирали дуже різний матеріал, зокрема і птахів [4] та комах, як жуків (сайт «Museum of Comparative Zoology, Harvard University», наведено як «Ryukbeyl, 1910 p.» та сайт ЗІН РАН, як «Б. Рюкбейл, 1910 р.») та метеликів (як «Е.-Г. Рюкбейль») [23], так і бліх [39]⁶. В Семиріччі однозначно працював Вальтер Рюкбайль, і саме 1913 р.⁷

Проте, варто не забувати, що на первинній етикетці імені «Рюкбайль» немає, але є підпис «В. Д.». Цю таємницю прояснив лист від колеги з Казахстану: це міг бути Василь Доценко, який з 1905 р. працював у Нарині і займався колекціонуванням хребетних для постачання до музеїв та професіоналів (В. Агеев, особ. повід.)⁸. Відомо також, що в Нарині в ті роки був центр з відлову й продажу диких тварин, який організував О. Ниживов [25]. Очевидно, що матеріали з Нарина могли надсилати в різні краї, у тому числі й до Києва. Проте, хто був замовником таких матеріалів — тепер не відомо.

Обговорення

Як показано вище, у природничих музеях України зберігаються колекційні зразки сліпачків, які зібрано задовго до 1919 р., а фактично — у період 1903–1913 рр. Частина з них стосується місцезнаходжень, де цей вид остаточно зник, і вони є єдиним підтвердженням його колишнього поширення в таких регіонах, як наприклад в Асканійському степу, інші засвідчують факт давнього і неперервного поширення виду в маловідомих частинах видового ареалу, зокрема на Правобережжі Дніпра.

Існування колекційних зразків сліпачка з етикетковими даними понад 90-річної давнини засвідчує, що сучасні колекції музеїв формувалися за рахунок зібрань, що створені у часи до утворення цих музеїв. Зокрема, кілька колекційних зразків в ННПМ, найдавніший підрозділ якого (Зоологічний музей) створений лише 1919 р. [13], мають дати збору на 6–16 років давніші від часу створення музею, проте збігаються з датами існування інших музеїв, які розглядаються як попередники ННПМ, зокрема Музею Українського наукового товариства (УНТ) [10].

Наявність підписів М. Шарлеманя на зразках в колекції ННПМ, датованих 1913 р. (збори з Семиріччя), може свідчити про те, що ці зразки були у розпорядженні цього дослідника та опікувалися ним. Відомо, що до переходу на роботу до Зоологічного музею УАН цей дослідник був дійсним членом УНТ (з 1918 р.), ще й керівником його Зоологічної секції, членом

⁶ Щодо Рюкбайлів вдалося віднайти такі деталі: 1) «В этот же период здесь собирал энтомологические коллекции Е.-Г. Рюкбейль, известный своими многочисленными энтомологическими экспедициями (из Каракола, где он проживал) в труднодоступные уголки Северо-Западного Китая в 1882–1914 годах; собранные им и его сыновьями уникальные коллекции поступили на обработку в основном к западно-европейским зоологам» [17]; 2) «в Сарепте Г. Е. [Грум-Гржимайло] встретился с известным коллектором и страстным немецким охотником Г. Рюкбейлем, работавшим в то время на торговую фирму Танкрэ в Анкламе [Німеччина, Rudolf Tancre]. Для этой фирмы он поставлял различных животных, а из насекомых — чешуекрылых и жуков, в поисках которых Г. Рюкбейль предпринимал интересные и длительные экспедиции вглубь Азии, привозя оттуда огромный коллекционный материал» [23]; 3) «спутники Х. Христофа в дальневосточном путешествии 1876 г. братья Рюкбайль работали на торговую фирму Танкрэ. Они доставляли «...шкурки птиц, их яйца, мелких грызунов, а из насекомых — бабочек и жуков» [Грум-Гржимайло, 1947]» [28: 10]. Найімовірніше, в нашому випадку йдеться про Вальтера Рюкбайля. Інформація про нього є в огляді В. Агеева та ін. [1].

⁷ Зокрема відомо, що «Вальтер Рюкбейль — житель Жаркента, представитель известной семьи профессиональных коллекторов, совершивших многочисленные экспедиции в труднодоступные уголки Северо-Западного Китая в 1982–1914 годах. В 1912–1913 гг., работая по заданию британского банкира и энтомолога Ч. Ротшильда, в районе Жаркента и Нарынкола (ныне Алматинская область Казахстана) он собрал богатейшую коллекцию блох, которая в настоящее время хранится в Британском музее...» [1: 12].

⁸ Текст листа В. Агеева: «Насчёт сборщика «В.Д.» осмеливаюсь высказать догадку, что им мог быть Василий Иванович Доценко. В книге А. Лухтанова (с. 102) имеется заметка «Доценко Василий Иванович». Цитирую полностью: «Доценко Василий Иванович — таможенный чиновник в городе Нарыне (1905), позже в Катон-Карагае (на Алтае), любитель натуралист. В течение многих лет (до 1916 года) с коммерческой целью занимался сбором фауны позвоночных, главным образом птиц, снабжая музеи и профессионалов-орнитологов.» ... О нём есть чуть более подробная заметка И. Г. Иоффа в статье «Потери среди афаниптерологов.» (В. Агеев, особ. повід., цитата за III виданням книги О. Лухтанова 2014 р. [25]).

ради Музею УНТ та «вченим консерватором» зоологічних колекцій УНТ (1918–1921 рр.)⁹ [34]. З цього можна припустити, що описані у цій статті давні зразки (очевидно й інші) перейшли до ЗМ УАН саме із Музею УНТ.

У «червоних журналах» ННПМ, започаткованих 1935 р., є окрема графа про походження зразків, серед яких є позначки «ЗМ», «з кол. Переверзева» та ін.¹⁰ У записках щодо *Ellobius* із Семиріччя 1913 р. примітка вказує на «ЗМ» (= Зоологічний музей УАН), проте як вони потрапили до ЗМ — не відомо. Можна лише припустити, що це сталося у час його заснування у 1919 р., коли, як ми припускаємо [10], наповнення колекцій ЗМ йшло з інших зібрань, зокрема й Музею УНТ (в якому куратором колекцій був саме М. Шарлемань), а до УНТ зразки могли потрапити з приватних джерел. Оскільки вже з 1918 р. почався незворотній поступ до ліквідації УНТ і переведення всієї наукової діяльності під УАН, ясно, що не тільки люди шукали «дах» в УАН і йшли працювати до академічних установ, але й колекції, якими вони дорожили і які вони передавали до цих установ, що було певною гарантією їх збереження у ті непрості часи.

У «Провіднику» Ф. Ернста 1930 р. у частині щодо Зоологічного музею АН маємо такі зауваги В. Караваєва [18]: «У перші роки існування Музей складався з низки невеликих колекцій (здебільшого дарованих) місцевих і почасти тропічних комах.»; «Колекції Музею... спочатку склалися з подарунків; пізніше збагатилися вони на матеріали, що надійшли від деяких зліквідованих установ (напр. Київського Орнітологічного Т-ва).»; «Колекція шкур та фігур ссавців складається приблизно з 300 екземплярів. Чимало дрібних ссавців здобув для Музею І. Підоплічка.» Тобто, колекції музею поповнювалися за рахунок отримання вже існуючих колекційних зібрань.

Із записів в «ЧЖ» ясно, що одним із потужних джерел надходжень до Зоологічного музею УАН стала колекція Орнітологічного товариства імені К. Кесслера (ОТК)¹¹. З низки описів відомо, що колекція ОТК містила не тільки орнітологічні матеріали, але й інші, зокрема й теріологічні [36]. Проте важливішим є те, що з цими колекціями працювали відомі тогочасні науковці (зокрема й Шарлемань¹²), які активно обмінювалися матеріалами, а згодом і передавали (продавали) їх товариствам та музеям. Такі приклади ми знаємо щодо колекцій М. Черкунова, О. Браунера, С. Парамонова, М. Гавриленка та інших відомих українських дослідників зоорізнаніття.

Повертаючись до сліпачків, важливо підкреслити, що колекції І. Пачоського збереглися завдяки створеному ним же Херсонському музею (1906), колекції О. Браунера передавалися до різних установ (Харків, Київ), проте час їх передачі не відомий¹³, шляхи передачі матеріалів

⁹ Попри те, що М. Шарлеманя відносять до співробітників ЗМ УАН з 1919 р. (напр. сайт ІЗАН [2]), О. Хохлова зазначає, що лише «У червні 1921 року Зоологічна Секція Українського Наукового Товариства ... ввійшла до складу Фізично-Математичного Відділу Всеукраїнської Академії Наук, де активно продовжувала розпочату справу ціленаправленого вивчення фауни України» [34]. Іншими словами, М. Шарлемань (та інші зоологи-колектори) активно працював спочатку в УНТ (до 1919 р.), а потім одночасно в УНТ і УАН (1919–1921), а після знищення УНТ — в УАН, при тому в аналогічних підрозділах (природничий музей), і опікувані ними колекції напевно були одними й тими самими.

¹⁰ Прикладами також є записи: «з кол. В. Великанова», «з кол. І. Г. Підоплічки», «з кол. Є. В. Звірозомб-Зубовського», «збори Б. С. Виноградова», «з кол. А. Браунера», «з кол. ПМК». Такі записи свідчать про те, наскільки значимими і масштабними були надходження до академічного музею зоологічних зразків від інших, переважно приватних зібрань і робочих колекцій.

¹¹ В одній зі статей щодо унікальних знахідок тварин М. Шарлемань згадує зразок хохулі з приватної колекції Н. Яшвіль [36], який разом з іншими численними й цінними фауністичними матеріалами презентувався на Всеросійській сільськогосподарській і промисловій виставці у Києві 1913 р., згодом (1914) — на виставці «Охорона природи», яку проводило Орнітологічне товариство імені К. Кесслера, але потім «Ця фігура разом з багатьма іншими загинула 1915/16 р., коли приміщення музею орнітологічного т-ва, куди потрапила і кол[екція] Яшвіль, опосів військовий лазарет» [36: 170].

¹² Шарлемань був секретарем ОТК з 1909 до 1917 р., коли ОТК припинило свою діяльність [34] (за Хохловою — «вчений секретар Київського Орнітологічного товариства ім. К. Ф. Кесслера»).

¹³ Колекції, зібрані О. Браунером (1856–1940), були у фондах ННПМ принаймні у 1935 р. (а потрапили туди, очевидно, значно раніше), проте у харківській Музей природи матеріали з колекцій Браунера (переважно остеологічні) закуплені дирекцією музею лише 1947 р. [14].

Рюкбайля та В. Доценка (які точно продавали колекції) зовсім не відомі. Оскільки всі вони зібрані в період діяльності УНТ, яке існувало з 1907 р. до 1921 р. [30], можна припустити, що зразки, зібрані до 1918 р. (тобто до часу заснування Зоологічного музею УАН), зокрема й сліпачки з Грушівки, Асканії-Нова та Семиріччя, могли зберігатися саме в Музеї УНТ.

Колекції цього музею згадано у О. Янати [38], і ними, як відомо, завідував М. Шарлемань, у подальшому — співробітник і завідувач Зоомузею УАН¹⁴. І, хоча джерел формування колекції ЗМ УАН було багато [9], автори вважають, що історія ЗМ УАН має вестися з музеїв-попередників, серед яких найімовірнішими, на нашу думку, є Музей УНТ та Музей ОТК [10]. Яната, зокрема, зазначає: «З кінця минулої зими... Товариство одержало в своє розпорядження будинок, заповіданий йому п. Симиренко, на Трьохсвятительській вул. 6. 23. ... Зі старого помешкання Т-ва, на В. Підвальной вул. 36, де переховувалися всі колекційні матеріали Т-ва, вони були перевезені в згадане нове помешкання, де й почалося їх розташовування по відповідним відділам. ... багато ж матеріалів геологічних, зоологічних та ботаничних, що мають перейти до Музею, ще й не перевезені до нього (29.XI.1919) [38].

Про колекції ОТК, які, згодом перейшли до ЗМ УАН, неодноразово згадано в огляді Т. Атемасової та І. Кривицького «Орнітологи України» [3]. Прикладом є фрагмент нарису про Володимира Герхнера: «Колекцію з 450 пташиних шкур із Литинщини В. Ю. Герхнер сповна передав до Музею Орнітологічного Товариства. Року 1926-го ця колекція разом з іншими матеріалами ввійшла до Зоологічного Музею Української Академії Наук» [35: 328].

Отже, у розглянутих зоологічних зібраннях, як ННПМ НАН України, так і Херсонському та Кримському краєзнавчих музеях збереглися давні зоологічні зразки, які пережили низку трансформацій установ, при яких вони були, та буремних подій в житті країни початку та середині ХХ ст. Це свідчить про сталість таких колекцій у часі та, відповідно, про їхню цінність — як фауністичну, так і історичну. Проведений авторами аналіз давніх колекційних зразків *Ellobius* дозволив з'ясувати цінну фауністичну інформацію і розкрити невідомі сторінки з історії природничих музеїв України.

Подяки

Автори щиро дякують Г. Клочко, В. Радченку та Л. Шевченко (ННПМ), О. Зикову (Зоологічний музей Київського університету) за сприяння при опрацюванні колекцій. Дякуємо В. Лобкову (Зоологічний музей Одеського університету), І. Доценко (ННПМ), Ю. Іллюхіну (Музей природи Харківського університету), І. Євстаф'єву (Кримська республіканська СЕС), В. Агееву (Казахський науковий центр карантинних і зоонозних інфекцій), І. Дороніну (Зоологічний інститут РАН) та А. Лухтанову за важливі уточнення щодо колекторів давніх зразків, О. Ковальчуку та Е. Король (ННПМ) за допомогу з опрацюванням давніх журналів обліку колекцій ННПМ. Дякуємо О. Годлевській, О. Ковальчуку, П. Пучкову та І. Шидловському за обговорення результатів дослідження і корисні зауваження щодо рукопису статті. Наша подяка Т. Макаровій, Є. Писанцю та Т. Атемасовій за допомогу в бібліографічному пошуку.

Література

1. Агеев, В. С., Абделиев, З. Ж., Аймаханов, Б. К., Кожахметова, М. К. Коллекции млекопитающих и их блох в Казахском научном центре карантинных и зоонозных инфекций, история их создания и научное значение // Наземные позвоночные животные аридных экосистем : Материалы международной конференции..., посвященной памяти Н. А. Зарудного (24–27 октября; 2012; Ташкент). — Ташкент : Chinor ENK, 2012. — С. 8–14. — <http://goo.gl/eXe2d5>
2. [Анонім]. М. В. Шарлемань // Інститут зоології НАН України (веб-сайт). — Київ, 2015. — <http://goo.gl/C7J2sh>
3. Атемасова, Т. А., Кривицкий И. А. (сост.). Орнитологи Украины. Библиографический справочник. — Харьков, 1999. — Вып. 1. — 260 с.

¹⁴ Відомо, що М. Шарлемань протягом 1918–1934 рр. жив у Будинку В. Симиренка [8], де у 1918–1919 рр. (і, ймовірно ще деякий час) і розміщувався Музей УНТ [38].

4. Березовиков, Н. Н., Винокуров, А. А., Белялов, О. В. Птицы горных долин центрального и северного Тянь-Шаня // Русский орнитологический журнал. — 2008. — Том 17, № 395. — С. 35–57.
5. Годлевська, Л. В. Реценти рукокрилі в колекції Палеонтологічного музею ННПМ НАН України // Збірник праць зоологічного музею. — 2013. — № 44. — С. 145–157.
6. Грумм-Гржимайло, А. Г. Дела и дни Григория Ефимовича Грумм-Гржимайло (путешественника и географа). 1860–1936. — Москва : Изд-во МОИП, 1947. — 94 с.
7. Доронин, И. В. Обзор типовых экземпляров скальных ящериц комплекса *Darevskia (Saxicola)* (Sauria: Lacertidae) // Труды Зоол. ин-та РАН. — 2012. — Том 316, № 1. — С. 22–39.
8. Друг, О., Малаков, Д. Десятинна, 9 (кол. Трьохсвятительська, 23) // Особняки Києва. — Київ : Кий, 2004. — 822 с. — <http://goo.gl/0xVNCD>
9. Ємельянов, І. Г., Червоненко, О. В., Гриценко, В. П. та ін. Національний науково-природничий музей НАН України. — Київ : Горобець, 2012. — 176 с. — ISBN 978-966-8508-47-9.
10. Загороднюк, І. Етапи формування і датування найдавнішої історії колекцій Національного науково-природничого музею НАН України // Природничі музеї: роль в освіті та науці / Нац. науково-природничий музей НАН України. — Київ, 2015. — Ч. 2. — С. 161–163.
11. Загороднюк, І., Ємельянов, І., Червоненко, О. Зоологічні колекції та музеї як осередки дослідження біорізноманіття // Зоологічні колекції та музеї / Нац. науково-природничий музей НАН України. — Київ, 2014. — С. 6–9.
12. Затушевський, А. Т., Шидловський, І. В., Закала, О. С. та ін. Каталог колекцій ссавців Зоологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка. — Львів, 2010. — 442 с.
13. Зоологічний музей: Путівник / Відп. ред. Є. М. Писанець; ННПМ НАНУ. — Київ, 2009. — 106 с.
14. Ильохин, Ю. В., Криволапов, В. П. Род *Felis* в остеологической коллекции проф. А. А. Браунера в Музее природы Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина // Природничі музеї: роль в освіті та науці / Нац. науково-природничий музей НАН України. — Київ, 2015. — Ч. 2. — С. 52–53.
15. Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена. 75 років / За ред. Г. А. Городиської, Н. С. Новіченко. — Київ, 2005. — 104 с.
16. Історія Національної академії наук України (1934–1937): Документи і матеріали / Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — Київ : НБУВ, 2003. — 831 с. — ISBN 966-02-2979-8.
17. Історія біологічних досліджень // Охраняемые природные территории Средней Азии и Казахстана (веб-сайт). — IUCN, 2015. — <http://iucnca.net/inforeserve634>
18. Караваев, В. Зоологічний музей ВУАН // Київ : Провідник / За ред. Ф. Ернста. — Київ : ВУАН, Комітет святкування 10-тирічного ювілею ВУАН, 1930. — <http://goo.gl/JJvVII>
19. Коробченко, М. Сліпшук звичайний (*Ellobius talpinus*) — релікт фауни України та його представленість у колекціях зоологічних музеїв // Сучасний музей. Наукова й експозиційна діяльність / Ред. О. П. Затуловська та ін. — Чернівці : ДрукАрт, 2008. — С. 79–82.
20. Коробченко, М. Гризуни-землерії (Rodentia: Spalacidae et Ellobiusini) у зоологічних колекціях України // Збірник праць зоологічного музею. — Київ, 2014. — № 45. — С. 83–92.
21. Коробченко, М. А., Кондратенко, О. В. Сліпшук звичайний *Ellobius talpinus* (Pallas, 1770) // Червона книга України. Тваринний світ / За ред. І. А. Акімова. — Київ : Глобалконсалтинг, 2009. — С. 536. — ISBN 978-966-97059-0-7.
22. Коробченко, М., Загороднюк, І., Редінов, К. Огляд поширення та морфометричні особливості сліпачка *Ellobius talpinus* (Arvicolidae) у регіоні Нижнього Подніпров'я (Україна) // Праці Теріологічної Школи. — 2014. — Том 12. — С. 89–101.
23. Королєв, В. А. Григорий Ефимович Грумм-Гржимайло (1860–1936) // Галерея лепидоптерологов Росси. — 2015. — <http://jugan.org/grum.html>
24. Крижов, П. А. Географічне поширення шкідливих гризунів УСРР // Збірник праць Зоологічного музею. — 1936. — Вип. 16 (1935). — С. 33–91.
25. Лухтанов, А. Город Верный и Семиреченская область. Энциклопедическое издание. — 2-е изд., доп. — Алматы : ТОО ЦДК «Глобус», 2014. — 352 с. — ISBN 978-601-06-3100-7.
26. Мазурмович, Б. М. Розвиток зоології на Україні. — Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1972. — 229 с.
27. Мигулін, О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ : Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
28. Новомодный, Е. В. Путешествие Л. Грезера (1881–1885 гг.) и его значение для исследования чешуекрылых (Lepidoptera, Insecta) Дальнего Востока // Чтения памяти Алексея Ивановича Куренцова / БПИ ДВО РАН. — 2003. — Вып. 13. — С. 5–30. — <http://goo.gl/OemjrV>
29. Огневъ, С. И. Млекопитающія Таврической губернии, преимущественно Крымскаго полуострова. Часть I. Грызуны // Записки Крымск. о-ва естествоисп. и любит. природы. — 1916. — Том 5 (1915). — С. 51–111.
30. Онопрієнко, В. Л., Щербань, Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. — Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. — 352 с. — ISBN 978-966-2142-47-1.
31. Пачоский, І. К. Объяснительный каталогъ Естественно-Историческаго музея Херсонскаго губернскаго земства. — Херсонъ : Типогр. наслед. О. Д. Ходушиной, 1906. — 204 с.
32. Підоплічка, І. Г. Шкідливі гризуни Правобережного Лісостепу та значення окремих груп в сільському господарстві (наслідки досліджень 1925–1929 рр.) / Київська крайова с.-г. досл. станція. — Київ, 1930. — 107 с.

33. Подгайный, М. Н. Каталог-кадастр зоологической коллекции Херсонского областного краеведческого музея. 1. Млекопитающие. — Херсон : Айлант, 2015. — 35 с. — ISBN 978-966-630-036-9.
34. Хохлова, О. М. М. В. Шарлемань. Життєвий шлях. Наукова спадщина. — Полтава, 1998. — 160 с.
35. Шарлемань, М. [Передмова до статті:] Герхнер В. Ю. Матеріяли до вивчення птахів Поділля // Труды фізико-математичного відділу УАН. — 1928. — Том 6, вип. 3. — С. 329–330 (36. пр. зоол. музею; № 5; с. 151–152).
36. Шарлемань, М. В. Про поширення хохулі (*Desmana moschata* L.) в сточищі Дніпра в зв'язку з геологічним минулим // Четвертинний період. — [Київ,] 1930. — Вип. 1–2. — С. 169–175. — (Труды Природничо-Технічного Відділу ВУАН, Вип. 1–2, № 10).
37. Якименко, Л. В. Кадастрово-справочная карта ареалов обыкновенной (*Ellobius talpinus* Pall.) и зайсанской (*E. tancrei* Blasius) слепушонок // Вопросы изменчивости и зоогеографии млекопитающих. — Владивосток : БПИ, 1984. — С. 76–102.
38. Яната, О. Доповідна записка О. Янати про стан і завдання музею Українського наукового товариства від 29.XI. 1919 р. // Онопрієнко, В. Л., Щербань, Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. — Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. — С. 233–235. — ISBN 978-966-2142-47-1.
39. Jordan, K., Rothschild. On some Siphonaptera collected by W. Rückbeill in East Turkestan // Ectoparasites. — 1915. — Vol. 1. [цит. за: *Sassuchin, D. N., Tiflow, W. E., Schulz, R. S. Endo- und Ektoparasiten der Sandmaus *Rhombomys opimus* Licht. // Zeitschrift für Parasitenkunde. — 1935. — Vol. 7, Is. 5. — P. 635–638.]*

Найдавніші колекційні зразки *Ellobius talpinus* (Rodentia) у природничих музеях України: розвідки з історії колекцій. — Загороднюк, І., Коробченко, М., Підгайний, М. — Проведено пошук і аналіз давніх зразків сліпачка у колекціях природничих музеїв України та інформації про такі зразки у каталогах музеїв і наукових публікаціях. Показано наявність зразків *Ellobius*, зібраних до 1920 р., у колекціях Національного науково-природничого музею НАН України, Херсонського обласного та Кримського республіканського краєзнавчих музеїв. Такими є два зразки з Асканія-Нова (1898 та 1903 рр.) на Херсонщині, зі ст. Тік (1904 р.) та с. Грушівка (1912 р.) Апостолівського р-ну на Дніпропетровщині та Сімферополя в Криму (припускається 1910 р.). Важливими зразками є також 3 екз. сліпачків з Киргизстану, зібрані в Нарині (1913 р.). Розвідки щодо походження та історії зберігання цих колекцій дозволяють говорити про сталість давніх колекцій у тривалому часі та підтверджують гіпотезу про формування найдавніших колекцій ННПМ у період до створення Зоологічного музею Української АН у 1919 р. Серед ключових зібрань-попередників розглядаються музей Орнітологічного товариства імені К. Кесслера та Музей Українського наукового товариства, які припинили своє існування у 1918–1921 рр.

Ключові слова: *Ellobius talpinus*, рідкісні ссавці, давні колекційні зразки, історія досліджень, Україна.

Давние коллекционные образцы *Ellobius talpinus* (Rodentia) в природоведческих музеях Украины: исследования по истории коллекций. — Загороднюк, І., Коробченко, М., Подгайный, М. — Проведен поиск и анализ давних образцов слепушонки в коллекциях природоведческих музеев Украины и информации о таких образцах в каталогах музеев и научных публикациях. Представлено присутствие образцов *Ellobius*, собранных до 1920 г., в коллекциях Национального научно-природоведческого музея НАН Украины, Херсонского областного и Крымского республиканского краеведческих музеев. Такими являются два образца с Аскании-Новой (1898 и 1903 гг.) с Херсонщины, со ст. Ток (1904 г.) и с. Грушевка (1912 г.) Апостоловского р-ну Днепропетровщины и Симферополя в Крыму (предпол. 1910 г.). Важными образцами являются также 3 экз. слепушонок с Киргизстана, собранные в Нарыне (1913 г.). Расследования происхождения и истории сохранения этих коллекций позволяют говорить о постоянстве давних коллекций во времени и подтверждают гипотезу о формировании наиболее давних коллекции ННПМ в период до создания Зоологического музея Украинской АН в 1919 г. Среди ключевых собраний-предшественников рассматриваются музей Орнитологического общества имени К. Кесслера и Музей Украинского научного общества, прекративших свое существование в 1918–1921 гг.

Ключевые слова: *Ellobius talpinus*, редкие млекопитающие, давние коллекционные образцы, история исследований, Украина.

Адреса для зв'язку: Національний науково-природничий музей НАН України; вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, 01601 Україна; e-mail: izag@museumkiev.org